

Євген Осадчий (Суми), старший науковий редактор
групи «Зводу пам'яток історії та культури України»
при Управлінні культури і туризму Сумської ОДА,
кандидат історичних наук

Остроги Московської держави на Середньому Пслі у середині XVII ст.

Вивчення історії північного заходу Слобожанщини традиційно ділиться на два хронологічних періоди. У першій половині XVII ст. край залишається малозаселеним. Переважна більшість населених пунктів—це прикордонні остроги та слободи промисловиків і селітроварів. Починаючи із другої половини XVII ст. відбувається масове заселення Слобожанщини вихідцями з Речі Посполитої. Але в історії регіону є період, який практично не висвітлюється істориками та археологами, хоча він мав неабиякий вплив на подальший розвиток краю. Між передачею території із розташованими там фортецями Річчю Посполитою Московській державі у 1647 р. та початком масового заселення Слобожанщини у середині 50-х років XVII ст. є період, коли цей регіон заселявся виключно московськими служилими людьми. Вивчення процесів військової колонізації малозаселеного регіону є важливим у розумінні подальшої політики московського уряду у залюдненні південно-західних околиць країни.

Вивченням пам'яток військової історії південно-західних рубежів Московської держави займалися переважно історики та джерелознавці. Описи острогів Кам'яне, Азак (Возок), слобід Пристайлове, Новотроїцьке зустрічаються у працях архієпископа Філарета, Д.І. Багалія. Публікація П.М. Кулаковським даних польських та російських архівів значно доповнила відому на сьогодні інформацію про розвиток регіону у першій половині XVII ст.

Цілеспрямовані археологічні дослідження пам'яток козацької доби у XX ст. не велися. Городище Азак, відоме за описами архієпископа Філарета, до 2005 р. вважалося повністю знищеним кар'єром [12, с. 536–541]. М.О. Макаренко під час археологічних досліджень на території Зеленогайського археологічного комплексу обстежив Липенське городище, але виключно як пам'ятку давньоруського часу [8, с. 36]. Розкопки І.І. Ляпушкіна на території Новотроїцького городища не зафіксували наявності знахідок середини XVII ст., хоча, за повідомленнями середини XIX–початку XX ст., такі знахідки були [6, с. 12]. Археологічний комплекс роменсько-давньоруського часу поблизу с. Кам'яне Лебединського району досліджувався експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова кілька польових сезонів [11, с. 98–103]. За цей час було обстежено околиці с. Кам'яне та виявлено залишки острогу XVII ст. Але топографічний план пам'ятки не був знятий, дослідження культурного шару не проводилося.

Починаючи із 2004 р. автором у співробітництві з О.В. Коротею ведуться археологічні розвідки, метою яких є виявлення, картографування та дослідження пам'яток військової історії козацької доби північного заходу

Слобожанщини. За цей час було виявлено понад 30 укріплених поселень, зібрано дані про наявність укріплень та окремих знахідок XVII ст. на багатьох городищах Сумщини [9; 10, с. 55–59].

Територія Середнього Псла наприкінці XVI ст. була незаселеною. Укріплення південних кордонів, яке здійснював московський цар Іван IV Грозний, приводить до розробки маршрутів прикордонних сторож далеко в степу. Важливим опорним пунктом південно-західної околиці Московської держави був Путивль. Саме звідти починався маршрут, який прямував із Путивля на південь в район річок Ворскли та Мерли. Одним з важливих пунктів на шляху сторожі була переправа через Псел. У маршруті чітко вказано місце переправи через річку—Липенське городище [4]. Це єдиний на сьогодні відомий укріплений пункт, який використовувався московською сторожею на Середньому Пслі. З початком Смутного часу Путивль на кілька років опиняється в руках кандидатів на московський престол та їх союзників поляків. Війна з Річчю Посполитою та внутрішні протиріччя у Москві стали причиною того, що прикордонна служба на півдні країни занепала. Відновлення маршрутів путивльських стрільців припадає на середину 30-х років XVII ст.

Після підписання Полянівського миру південний кордон між Московською державою та Річчю Посполитою отримує реальні межі, над винесенням меж в натуру кілька років працювала міждержавна урядова комісія [5, с. 197–209]. Обидві країни починають будівництво прикордонних острогів.

На Середньому Пслі конфліктів між представниками обох країн майже не зафіксовано. Активна колонізаторська політика роменського урядника К. Сіножацького не поширювалася на територію Середнього Псла. Московська держава збудувала Возоцький острог, який був опорним пунктом путивльської прикордонної сторожі на шляху з Путивля до Вольного [5, с. 330]. За 20 км нижче за течією польською стороною було збудовано фортецю Кам'яне та два острожки на лівому березі Псла [13, с. 530–531]. Таким чином, обидві країни намагалися захистити та контролювати місця переправи через Псел.

Варшавська угода 1644 р. була важливим етапом у розвитку Південної Сіверщини. Польський уряд, зацікавлений у союзі з Московією, вимушений був піти на територіальні поступки. За цією угодою, частина спірних земель на південно-східному кордоні Речі Посполитої переходила до Московської держави. За „Актом розмежування кордонів...” 1647 р., до володінь Москви відійшли землі, на яких були розташовані прикордонні остроги Речі Посполитої [13, с. 561–576]. Серед них важливими прикордонними пунктами були Кам'янська фортеця та два остроги на лівому березі Псла.

У 1648 р. на Запоріжжі почалося козацьке повстання, яке швидко перетворилося на Визвольну війну козаків проти Речі Посполитої. Перші успіхи козацьких військ під проводом Богдана Хмельницького мали велике значення для Південної Сіверщини. Всі сили польської держави були сконцентровані проти військ Б. Хмельницького та союзних йому татар. Південно-західні рубежі Речі Посполитої залишаються майже без захисту. Переважна більшість гарнізонів Задніпрянщини складалася з козаків, які відразу ж підтримали Б. Хмельницького, таким чином залишаючи кордон з Московською державою відкритим.

Після зайняття Б. Хмельницьким Києва Річ Посполита остаточно втратила можливість контролю територій Лівобережної України. Московська держава реагувала на війну між козаками та польськими урядовими військами досить стримано. Недавно підписана угода про кордони обох держав задовольняла московський уряд. У зв'язку з початком бойових дій на території сусідньої держави царем було розіслано грамоти воеводам прикордонних фортець з наказом вести спостереження та нести службу „с великим береженням”, тобто посилити бойову готовність прикордонних гарнізонів. Поява на Задніпрянщині татарських загонів також викликала занепокоєння у воевод прикордонних фортець. Почастішали доповіді про появу під стінами фортець татарських загонів, які проте не вдавалися до штурмів укріплень, задовольняючись грабуванням прилеглих хуторів [2, с. 215–226; 13, с. 195].

У зв'язку із погіршенням військової ситуації на південно-західних рубежах Московської держави уряд країни приймає рішення про відновлення прикордонних острогів. Передані за договором 1644 р. остроги були у напівзруйнованому стані і потребували ремонту і модернізації. Роботи з відновлення фортеці та розташування там гарнізону велися силами путивльського воеводи. Значна відстань від Путивля до острогів ставала на заваді своєчасної доставки зброї, припасів та інструментів. Однак, не зважаючи на брак людей у прикордонних уїздах Московської держави, до Кам'яного було вирішено відрядити загін дітей боярських з метою відновлення фортеці.

У Кам'яному з'являється гарнізон з московських служилих людей, і навколо фортеці формується ресурсна зона. Поява ресурсних зон у регіоні припадає на початок 50-х років XVII ст., коли новоприбулі стрільці отримують у власність земельні ділянки. У 1652 р. територія, на якій засновано нові слободи, вже названа округою [13, с. 474]. Це свідчить про підвищення ролі фортеці як військово-адміністративного центру. Відбувається поступовий перехід від прикордонного острогу до центру округи. Але заселення території південної Сіверщини на початку 50-х років XVII ст. ще не носило масового характеру. Стрільці та діти боярські, отримавши земельний наділ, перевозили на нове місце свої родини. Однак обмежена кількість військового гарнізону та відірваність від густозаселених районів Московської держави обмежували здатність заселити південно-західні рубежі країни.

Зважаючи на постійну загрозу з боку татар, було вкрай небезпечно засновувати хутори на значній відстані від фортеці. У разі потреби необхідно було розташувати в межах укріплень все населення з навколишніх хуторів. На початку 50-х років XVII ст. між Возоцьким та Кам'янським острогами виникають кілька слобід: Присайлове, Новотроїцьке, Червлене. Вони засновані служилими людьми з Кам'яного [13, с. 534].

Для захисту населення навколишніх слобід використовувалися важкодоступні миси та залишки укріплень городищ попередніх епох. Одним з таких місць стало городище Новотроїцьке. Вигідне розташування городища на витягнутому місці та стрімкі схили робили це місце придатним для захисту населення в разі нападу татар.

Археологічні дослідження на території Новотроїцького городища у середині 50-х років XX ст. не виявили залишків дерево-земляних укріплень на території городища [6]. Однак багаторічна оранка городища у XIX–XX ст. могла бути причиною руйнування залишків земляних укріплень. Зважаючи на те, що збережені залишки укріплень середини XVII ст. інколи не перевищують 1 м, можна припустити про їх повне знищення. Про те, що городище використовувалося у XVII ст., свідчать знахідки озброєння козацької доби. У середині XIX ст. під час оранки на території городища було знайдено частину ствола гармати довжиною 1 аршин, товщиною 5 вершків. За повідомленнями Д.І. Багалія, у середині XIX ст. на території городища та схилах знаходили свинцеві кулі [3, с. 6]. Ці знахідки свідчать про розташування на території городища військової залоги. У першій половині XVII ст. московська армія використовувала гармати, які виготовлялися з металевих пластин, скріплених кільцями. Саме про такі гармати доповідав комендант Кам'янської фортеці Г. Пестриков у грамоті на ім'я московського царя [2, с. 215]. Недоліком такого роду озброєння було те, що гармати транспортувалися у розібраному стані, а на місцях збиралися кваліфікованими зброярами. Як свідчить рапорт Кам'янського коменданта, у фортеці не було майстрів та матеріалів для збору таких гармат. Гармати, що відливалися з чавуну, у середині XVII ст. ще не отримали поширення у московському війську. Литі чавунні гармати були ненадійними через низьку якість металу і в разі сильного навантаження вибухали. Знахідка частини гармати підтверджує це.

На початку 50-х років XVII ст. московський уряд проводить заходи з укріплення своїх південно-західних кордонів. Важлива роль відводилася саме острогам, які були спостережними пунктами та місцями дислокації прикордонних застав. Сполучення між заставами було як суходолом вздовж течії Псла, так і за допомогою димових сигналів. Остроги Кам'яне, Новотроїцьке та Возок розташовувалися на відстані 10 км один від одного. Ця відстань дозволяє швидко реагувати на появу татарських загонів та оперативно передавати інформацію про їх пересування. Всі без винятку остроги на Середньому Пслі були розташовані поряд із бродом або переправою через річку [4, с. 50; 13, с. 536–538]. Правий корінний берег Псла на цій ділянці течії крутий, і для підйому на плато необхідно було шукати ділянки, де в заплаву впадали невеликі струмки або балки. Саме в таких місцях було збудовано остроги.

Випробуванням для фортець Середнього Псла стали події українсько-російської війни 1658–59 років. Невдала облога Кам'яного військами І. Виговського довела ефективність острогів у протистоянні значним за чисельністю арміям, які мали артилерію. Імовірно, що знахідки на території городища Новотроїцького фрагменту гармати та куль також відносяться до подій українсько-російської війни 1658–1659 років.

Отже, у середині XVII ст. московська держава здійснює спробу заселення отриманих в результаті підписання Варшавської угоди нових

територій. За основу були взяті старі остроги Речі Посполитої, які були відновлені силами служилих людей із Путивля. Це приклад централізованого підходу до колонізації регіону. Московський уряд виділяв людські та матеріальні ресурси для створення на південно-західних рубежах низки дієвих прикордонних укріплених пунктів. Було відновлено майже всі фортеці у басейні Ворскли, Сули та Псла. Але брак населення та значні відстані від великих міст змусили московський уряд розробити оригінальну схему колонізації. Основою стало не землеробське населення, а служили люди. Вони добре несли прикордонну службу та спостерігали за появою татарських загонів. Але у такій схемі було кілька недоліків. Відсутність селян та ремісників робила фортеці залежними від постачання з Путивля. Це стримувало розвиток населених пунктів. Переважно більшість часу стрільці несли військову службу, не маючи змоги займатися сільським господарством. Не зважаючи на те, що стрільцями та дітьми боярськими було засновано кілька слобід, цей процес не став масовим і майже не вплинув на подальше заселення краю. Таким чином, освоєння території південної Сіверщини у середині XVII ст. було централізованим процесом, у якому брали участь виключно служили люди без залучення цивільного населення.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Н. А. Попов]. Том 2.—Разрядный приказ.—Московский стол.—1635—1659.—СПб, 1894.—773 с.
2. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук [ред. Д. Я. Самоквасов].—Том 3.—Разрядный приказ.—Московский стол.—1660—1664.—СПб, 1901.—674 с.
3. Багалея Д. И. Предисловие к археологической карте Харьковской губ. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Труды XII АС.—М.: изд. МАО, 1905.—Т. 1.—С. 1—92.
4. Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Д. Беляев.—М.: изд. в Университетской типографии, 1846.—117 с.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський.—К.: Темпора, 2006.—496 с.
6. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА.—1958.—№ 74.—328 с.
7. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами / И. И. Ляпушкин // МИА.—104.—М.-Л.: изд. АН СССР, 1961.—382 с.
8. Магура С. Археологічні досліді на Сумщині року 1929-го / С. Магура // Хроніка культури та мистецтв.—К., 1930.—Ч. I.—С. 33—36.
9. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI–XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий.—Полтава: вид. ІКЗ "Більськ", 2006.—72 с.
10. Приймак В. В. Дослідження на городищі Курган-Азак у 2005–2006 рр. / В. В. Приймак, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го науково-практичного семінару: Зб. наук. статей [ред. Н. О. Гаврилюк, В. Д.

Годзенко, О. Б. Супруненко та ін].—Полтава: вид. „Фірма „Техсервіс”, 2006.—С.55–59.

11. Сухобоков О.В. К характеристике могильника у с. Каменное / О.В. Сухобоков // Питання археології Сумщини. — Суми: Сумський краєзнавчий музей, 1990.—С. 98–103.

12. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим преуведомлением о бывших в сей стране с древних времён переменех, взятым к объяснению Деяний и Хронологии из Татарской истории Баядур-Хана Абдулгази, Российской истории князя Щербатова, Начертания Европейской истории Готтфрида Ахенвалла, и политической истории Самуила Пуффендорфа / [ред. Д. И. Багалей].—Москва. В типографии Компании Типографической с указанного доизволения, 1788.—Харьков: типография Губернского правления, 1888.—288 с.

13. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. — Отд. III.—М.: Типография В. Готье, 1857.—604 с.

Володимир Шалобудов (Дніпропетровськ), старший науковий співробітник лабораторії археології Придніпров'я кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Ремісничі комплекси з Богородицької фортеці

Експедицією НДІ археології та історії Придніпров'я ДНУ імені Олеся Гончара протягом 2002 – 2011 років провадились дослідження Новобогородицької (Богородицької) фортеці та її посаду. Остання була збудована за наказом російського уряду у 1688 р., як форпост у боротьбі із Оттоманською Портою, та слугувала базою для другого кримського походу. В низці наукових праць, присвячених цій пам'ятці, висвітлюється її воєнне та політичне значення [3; 4]. Нові розкопки залишків будівель та інших археологічних комплексів на її території дали змогу підтвердити не тільки воєнне значення фортеці, а і вказати на важливе місце останньої в торгівельній та ремісничій діяльності в Нижньому Присамар'ї XVII – XVIII ст.

Звертаючись до писемних джерел кінця XVII ст., бачимо, що вже за часів перших поселенців велика увага приділялась урядом до залучення ремісників, в першу чергу, корабельних майстрів «... мы вел. Государи наше ц. в-во пожаловали их, велели им в Новом Богородицком городе строитца на вечное житье, а они де извычайны стругового дела, которыми стругами возможно ходить на Черное море под. неприятелския жилища для воинского промыслу. И мы вел. государи паше ц. в-во указали им Мартыну с товарищи зделать ныне 3 струга, а лес к тому струговому делу дать в Новом Богородицком городе старых стругов...» [6, 114]. Виходячи з документів, видно, що й серед ратних людей було чимало тих, котрі могли професійно займатися будівництвом, завдяки чому фортеця забудовувалася досить швидко «... з 10 августа ж по 27 число нынешнего 196 года великих государей ратными людьми, полков гетмана Ив. Степановича и околничего и думного дворянина и воевод в Новобогородицком зделано: 1 двор воеводской, 7 дворов гетмана Ивана Степановича и генеральной старшины и